

5 februari 2015

Lezing van Hans Achterhuis op de academische
zitting 'Vrede en democratie: vreedzaam vechten?'

Op 5 februari 2015 gaf de Raad van Bestuur van het Vlaams Vredesinstituut na een mandaat van vijf jaar de fakkel door aan een nieuw bestuur. Bovendien namen Nelly Maes en Philip Nauwelaerts na 10 jaar afscheid als voorzitter en ondervoorzitter. Ter huldiging van de uitredende voorzitter, ondervoorzitter en bestuursleden, organiseerde het Vlaams Vredesinstituut een academische zitting 'Vrede en democratie: de kunst van het vreedzaam vechten?' in het Vlaams Parlement. De centrale gast was de Nederlandse filosoof Hans Achterhuis, auteur van onder meer 'De kunst van het vreedzaam vechten'. Hieronder vindt u de neerslag van zijn lezing.

Dames en heren,

Potloden tegen kalasnikovs, pennen tegen machinegeweren, paraplu's eerder in Hong Kong tegen bewapende ordebevaarders, ze drukken de essentie uit waar het Nico Koning, mijn mede-auteur en mij om ging in *De kunst van het vreedzaam vechten*. In veel commentaren op de aanslagen in Parijs herkende ik onze centrale ideeën en begrippen. "Wij vechten terug, maar wel op onze manier", luidde bijvoorbeeld de kop boven het redactionele commentaar van *De Volkskrant*. De pennen en potloden zijn onze wapens, was de boodschap. "Waar jullie machinegeweren leegschieten op weerlozen, antwoorden wij door principieel vast te houden aan onze achting voor het woord, het enige juiste middel om conflicten op te lossen". Dit soort gevecht moet overal in de publieke ruimte plaats vinden. Wanneer ik het beeld van de mens als strijder in ons boek als uitgangspunt neem, hebben we het vooral over deze ruimte. Het gaat ons niet in de eerste plaats om een privé-moraal, maar om een publieke houding. Vergeleken met vroegere traditionele samenlevingen kent onze moderne maatschappij veel speelvelden, waar het vreedzaam vechten beoefend kan en moet worden. Om nog een voorbeeld te geven, in een ander opiniestuk uit *De Volkskrant* wordt mede namens de Stichting Vreedzaam, die lesprogramma's voor het onderwijs ontwikkelt, op de belangrijke rol van scholen gewezen. Kinderen moeten leren wat het betekent om burgers van een moderne democratie te zijn. In onderwijsinstellingen kunnen zij leren "hoe je op een goede manier samen besluiten neemt, meningsverschillen kunt overbruggen en hoe je conflicten op een vreedzame manier oplost".

Vreedzaam leven als privépersoon is niet genoeg. Er zal ook gestreden moeten worden. Willen we, zo wordt gesteld, met moreel gezag een tegenwicht bieden aan haatzaaiers en geweldpredikers, dan is een gezamenlijk "offensief" nodig van opvoeders, leerkrachten en ouders. Bij de recente herdenking van Auschwitz bepleitte Roman Kent, één van de overlevenden een elfde gebod: "Wees nooit een omstander". Om vanuit de beschutting van de eigen privéwereld de publieke ruimte te betreden, is moed nodig, zo stelde de filosofe Hannah Arendt. Deze deugd hebben in het verleden strijders altijd beoefend, tegenwoordig geldt zij ook voor gewone burgers.

Eén van de hoofdlijnen van *De kunst van het vreedzaam vechten* wil ik vandaag schetsen. Daarnaast geeft de gelegenheid die u biedt, mij de mogelijkheid om te erkennen dat er een

hoofdstuk in ons boek ontbreekt. Een korte impressie van de inhoud van deze omissie wil ik ook graag geven.

De hoofdlijn uit ons boek illustreer ik aan de hand van het denken van Niccolo Machiavelli. In de *Discorsi*, zijn grote commentaar op de geschiedschrijving van Titus Livius over de opkomst van het Romeinse rijk, valt Machiavelli de gangbare ideeën over de maatschappelijke woelingen en conflicten waarmee de groei van Rome gepaard ging, aan. Gangbaar was de idee dat het te betreuren viel dat de ontwikkeling van de macht van Rome met zo ontzettend veel strubbelingen en interne twisten gepaard ging. Wanneer de Romeinse burgers maar wat vriendelijker met elkaar waren omgegaan, zou hun stad sneller en met minder risico's haar macht hebben kunnen vestigen en uitbreiden.

Machiavelli maakt korte metten met deze opvatting. Verrassenderwijs draait hij haar om. De voortdurende strijd tussen adel en volk was volgens hem juist "de belangrijkste oorzaak" van zowel de vrijheid als de macht van Rome. De gebruikelijke visie die vooral oog heeft "voor het lawaai en gekrakeel", waarmee de botsingen tussen patriciërs en plebejers plaats vonden, miskent totaal "de gunstige gevolgen" van deze strijd.

Conflicten horen dus niet alleen bij het publieke, politieke leven, ze zijn zelfs heilzaam en moeten niet te snel vermeden worden. Machiavelli verbindt hier wel een belangrijke constatering aan. De interne strijd in het republikeinse Rome werd op het scherp van de snede uitgevochten, maar ze leidde nooit tot massaal bloedvergieten, zoals later in de burgeroorlogen. Zeker, er vielen enkele doden en verslagen leiders werden soms verbannen, maar meestal bleef het bij geldstraffen. De twistenden toonden eerbied voor de wetten en instituties van de republiek. Om in onze terminologie te blijven, ze vochten op vreedzame wijze.

Het ontgaat de meeste commentatoren, maar Machiavelli, bepleit ook als de politieke realist die hij in *Il Principe* is, deze wijze van vechten en politiek bedrijven. Als voorbeeld geef ik u misschien het beroemdste citaat uit dit beruchte boek. In het achttiende hoofdstuk stelt hij dat de vorst om succesvol politiek te bedrijven "zich met dierlijke middelen moet kunnen verdedigen" en dus moet leren "van de vos en de leeuw". "Want een leeuw staat machteloos tegen vallen en een vos staat machteloos tegen wolven. Men dient dus vos te zijn om vallen te ontwaren, en leeuw om de wolven weg te houden". Laat ik eerst opmerken dat dit mij vandaag aan de dag ook nog belangrijke politieke lessen lijken. Vreedzaam vechten kan nooit het enige verweer tegen bedreigingen zijn. De paraplu's van Hong Kong waren uiteindelijk niet genoeg tegen brute staatsmacht. Dat we het tegengeweld van Koning Nobel, de machtig brullende leeuw, soms nodig hebben, lijkt mij kortom evident. En ik hoef u niet te vertellen hoe de ingenieuze listen van de vos ons in de strijd kunnen helpen. Ik verwees er al naar, maar ik denk dat ik niet overdrijf als ik stel dat *Van den vos Reynaarde*, één van de belangrijkste Vlaamse bijdragen aan onze Europese cultuur is. Aan het blijvende belang van de strijd als leeuw en vos hoef ik u dus niet te herinneren.

Toch wordt te vaak vergeten dat Machiavelli zijn beroemde dierenvergelijking door een restrictieve opmerking vooraf laat gaan: "Men dient te weten dat men op twee manieren strijden kan: ten eerste met wetten, ten tweede met geweld. De eerste manier is eigen aan de mens, de tweede aan het dier". In de *Discorsi* gaat Machiavelli vooral op zoek naar de menselijke manier van vechten. Daarin zijn Nico Koning en ik hem gevolgd met onze analyses over de instituties en speelvelden van vreedzaam vechten. Naast de wet analyseren wij zo de markt, de sport, de democratie, het vrije woord, de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen en opvoeding en onderwijs als wegen tot mondigheid, als verworvenheden van de moderniteit.

Een laatste opmerking, voordat ik u met het vergeten hoofdstuk confronteer. Het gaat steeds om instituties die in de Europese traditie zijn ontstaan. We kunnen ze denkenderwijs vaak herleiden tot de Grieks- Romeinse en de joods-christelijke erfenis van onze beschaving, maar de historische weg naar onze moderniteit is nooit lijnrecht geweest. In de Europese geschiedenis zijn er soms verschrikkelijke om- en zijwegen bewandeld. Vandaar dat we in onze analyses een onderscheid maken tussen modernisering en verwestersing. Misschien zijn er andere wegen naar een breed gedefinieerde moderniteit mogelijk. Mag ik er toch één aanduiden, die vandaag aan de dag verrassend zal klinken. *De Volkskrant* presenteerde een uitgebreid interview met de Islamitische Canadese schrijfster Irshad Manji, directeur van het Moral Courage Project aan de New York University, die door de *New York Times* werd omschreven als "Osama bin Ladens worst nightmare", omdat zij met een goed onderbouwd beroep op de Koran de modernisering van de Islam bepleit. Manji aarzelt niet om zichzelf ijthadist te noemen. Ook de moslimtraditie biedt net als de joods-christelijke naast soms een ophemeling van religieus geweld, mogelijkheden voor een interpretatie van vreedzaam vechten. Manji meent dat er recent genoeg tekenen zijn, die erop wijzen dat deze interpretatie de overhand kan krijgen. Vanzelfsprekend haalt de gewapende jihad de krantenkoppen, maar we zouden ook oog moeten krijgen voor de groei van de andere interpretatie.

Het boek *De kunst van het vreedzaam vechten* is ongetwijfeld dik genoeg. Toch had er, zoals ik al aankondigde, nog een hoofdstuk bij gemoeten. Dat ontdekte ik na de terroristische aanslagen in Parijs. Ik geef u tot slot een schets van deze omissie, van het niet geschreven hoofdstuk. Wat ontbreekt, is de lange Europese traditie van spot, komedie en satire, de vrijplaatsen voor kwetsen en kritiek. Waar het hier om gaat, kan ik misschien het beste duidelijk maken met behulp van Machiavelli. Naast zijn politiek-filosofische werken schreef hij komedies, waarvan *La Mandragola*, *De Alruin*, het bekendst is. Wat er in de komedie op het spel staat, legt hij in De Proloog uit. Het gaat hem erom,

"dat een ieder grijnzend toe zal kijken,
Terwijl hij afkeurt, wat hij hoort en ziet".

Machiavelli verzekert zijn publiek dat hij het vak om “iemand aan vuige laster en smaad bloot te stellen”, heel goed verstaat en dat hij geen blad voor de mond zal nemen om iedereen voor de schenen te schoppen.

“Geen mens hier in dit land die hij waardeert,
Geen sterveling, die hij verheft of eert,
Al is hij ook in dienst van een persoon,
Die meer dan hij kan doen aan machtsvertoon”.

Dat is geen woord teveel gezegd. Commentatoren merken op dat er eigenlijk geen positieve helden zijn in dit blijspel, er is aan het eind geen catharsis, de lach die er veelvuldig in klinkt, is niet bevrijdend, maar hol en kwetsend. Pater Timoteo, de priester, past bijvoorbeeld goed in de antiklerikale literatuur uit de late Middeleeuwen en de Renaissance, waarvan de *Decamerone* van Boccaccio het bekendst is. Maar Machiavelli gaat verder. Pater Timoteo is geen hypocriet, zoals veel in dit soort literatuur bekritiseerde religieuzen. Hij huichelt niet bewust terwijl hij de waarheid kent, nee hij is zelfs te stom en te plat om dat te kunnen. Machiavelli is niet antiklerikaal, maar antireligieus; ook met het kerkelijke ritueel wordt voortdurend een loopje genomen. Maar dat gebeurt ook met de voor Machiavelli zelf zo belangrijke Romeinse republikeinse traditie. Zijn vrouwelijke hoofdpersoon heet Lucrezia, net zoals de bekendste Romeinse vrouw, van wie de verkrachting en de zelfmoord in de geschiedschrijving van Livius, het weggagen van de koningen en de vestiging van de republiek inluiden. Machiavelli becommentarieert deze gebeurtenissen uitvoerig in de *Discorsi*. Maar in *De Alruin* geniet Lucrezia, die zich in dezelfde positie bevindt als haar voorgangster, voluit van het overspel waar zij toe gedwongen wordt. De republikeinse deugden, die Machiavelli in zijn politieke werk bepleit, blijken kortom totaal afwezig. Het publiek zal zien

“dat onze tijd geen sprankeltje meer heeft
Van de oude deugd die vroeger werd beleefd”.

Machiavelli onderstreept deze les in een spottend en kwetsend blijspel. De lach die hij oproept, doet ontgezeglijk pijn.

Bij twee belangrijke tijdgenoten, die ook net als Machiavelli, de moderniteit voorbereidden, zien we deze houding terug. In de eerste plaats is dat natuurlijk in *De lof der zotheid* van Erasmus, die vaak als de eerste Europeaan wordt betiteld. Toen ik als jonge student dit boek ging lezen, haakte ik snel af. De fijnzinnige ironie en de lichte, opbouwende spot, die ik had verwacht, vond ik er nauwelijks. Erasmus is vaak extreem bot en regelrecht kwetsend. Zeker hij roept, in tegenstelling tot Machiavelli, de pausen in naam van het evangelie tot de orde, maar hij – of liever de godin ‘Zotheid’ – stelt ook dat het heil dat christenen zoeken niets anders is “dan een soort van waanzin en zotheid.” Dat botste pijnlijk met mijn ideeën als aankomend theoloog.

De lof der zotheid, Moriae Encomium in het Latijn, is opgedragen aan Thomas More, de meest intieme vriend van Erasmus. Het is tijdens een bezoek aan More in Londen geschreven. Uit een biografie van More wordt duidelijk dat beide grote denkers samen heel wat gespot en

afgelachen hebben. 'If you want to laugh' luidt de hoofdstuktitel waarin beiden niet alleen met hun vrolijke scherts maar ook met hun vaak boertige en pijnlijke humor ten tonele worden gevoerd. Nergens in het biografische materiaal vind ik een aanwijzing dat More, die vanwege zijn trouw aan de paus en de kerk van Rome, later heilig werd verklaard, zich gestoord heeft aan het feit dat de pausen belachelijk werden gemaakt in het geschrift dat aan hem werd opgedragen.

Erasmus was zich er van bewust dat het op grond van *De lof der zotheid* "niet aan bedillers zou ontbreken, die mij lasteren". Zijn verweer luidt dat hij, net als Machiavelli, iedereen, van hoog tot laag, op de korrel neemt. Wie meent dat hij specifiek het mikpunt is, zegt daarom meer over zichzelf dan over de bijtende spot van de godin Zotheid. "Als er dus iemand opstaat, die luid verkondigt dat hij zich gekwetst gevoelt, dan geeft hij daardoor het bewijs van een slecht geweten of in elk geval van vrees".

In *De kunst van het vreedzaam vechten* hebben we steeds de instituties die voor de vreedzame vechtkunst voorondersteld worden, herleid tot de Grieks-Romeinse en joods-christelijke wortels van de westerse beschaving. Erasmus doet hetzelfde. Wanneer hij zich verdedigt tegen "onbekookte verwijten van hatelijkheid", stelt hij dat het voorbeeld van spot met iedereen, al bij de grote denkers uit de oudheid te vinden is. Het vernuft heeft in de westerse geschiedenis volgens hem vrijplaatsen verkregen "om op een geestige wijze straffeloos de spot te drijven met het dagelijkse leven van de mensen".

Enkele voorbeelden uit de traditie moeten hier korthedshalve volstaan. Laat ik maar direct verwijzen naar een blijspel van Aristofanes, dat mijzelf bij eerste lezing ergerde. De Griekse blijspeldichters worden wel vergeleken met de huidige politieke cartoonisten. Zij mochten onverbloemd de spot drijven met de politiek en de politici, de godsdienst en de goden. Waar de gemiddelde Atheense burger al gauw een proces wegens smaad kon verwachten, mocht de blijspeldichter zo ongeveer alle maatschappelijke grenzen overschrijden. Dat doet Aristofanes dan ook bijvoorbeeld in *De wolken*, waarin hij een zeer karikaturaal portret van Socrates tekent. De vader van de westerse filosofie is hierin vooral een immorele windbuil. Toen ik de tekst, ditmaal als beginnend filosoof, las, werd ik er gewoon niet goed van. Dit had werkelijk niets met de Socrates, die ik via Plato had leren kennen en bewonderen, te maken. Het ergste vond ik dat het blijspel eindigde met de brandstichting van het huis van de filosoof, die al vluchtend nauwelijks aan steniging kan ontkomen. Was dit geen uitlokken van geweld, had dit niet verboden moeten worden, gingen de oude Atheners hier niet te ver met de vrijheid van het woord? Wie bedenkt dat *De Wolken* een van de weinige van de vele in Athene opgevoerde blijspelen is dat overgeleverd is, wie beseft dat er waarschijnlijk nog veel venijniger aanvallen op Socrates zijn gedaan, wie tenslotte onderkent dat de ongefundeerde beschuldigingen van Aristofanes terugkeren in het proces waarin Socrates ter dood wordt veroordeeld, zal mijn verontwaardigde vragen niet al te snel als onzinnig afdoen. Maar kennelijk konden de Atheners er mee leven, Socrates inclusief. In de eerste democratie moesten burgers al een dikke huid hebben.

Moet ik mijn opsomming vervolgen met het Romeinse voorbeeld van *Satyricon* van Petronius, waar Erasmus ook naar verwijst. Zelf heb ik het boek met een lichte walging terzijde gelegd. De seks- en vreetbachanalen stuiten mij tegen de borst, ook al was het interessant om via het notenapparaat te ontdekken dat het hier deels om directe persiflages van de omgeving van keizer Nero ging. Toch is het, zij het in fragmenten, bewaard gebleven, omdat de Romeinen het als een belangrijke tekst beschouwden.

Als volgende en laatste stap zal ik hier niet een aantal Jiddische moppen gaan vertellen als illustratie van de bijtende humor uit de joodse traditie. Liever ga ik terug naar het Bijbelboek Genesis dat joden en christenen gemeenschappelijk hebben. Wij zijn er zo aan gewend om de Bijbelteksten met plechtige ernst te lezen, dat we nauwelijks meer de spot die er in aanwezig is, onderkennen. Ik had zelf de schitterende navertelling *Jozef en zijn broers* van Thomas Mann, die onlangs in het Nederlands werd vertaald, nodig om te ontdekken dat je hier, net als in *De Alruin* van Machiavelli, pijnlijk kunt lachen om een bedrog, waar zelfs God aan meedoet. Wanneer Jozef aan de farao en de faraomoeder het verhaal van Jacob zijn vader, die aan Esau zijn eerstgeboorterecht onttelt, vertelt, barsten de toehoorders in een onbedaarlijk gelach uit. "Een barbaarse klucht" noemt de farao het, "voortreffelijk in zijn soort, maar ook een beetje benauwend", omdat je niet alleen lacht maar ook medelijden voelt met de bedrogene en boosheid naar de bedrieger die uiteindelijk aan het langste eind trekt. De toehoorders die dit verhaal voor het eerst hoorden, zullen inderdaad waarschijnlijk hetzelfde hebben gevoeld als de toeschouwers bij het blijspel van Machiavelli. Het bedrog overwint en op dat bedrog is het bestaan van het volk Israël, de tweede naam van Jacob, gefundeerd. De Bijbelschrijvers aarzelen niet om deze pijnlijke klucht te onthullen.

In de traditie die Europa mede vormde, zijn zo de komedie, de grap, de zotheid, de satire en de spottende lach en uiteindelijk ook de film en de roman, die ik hier niet heb besproken (*Satyricon* van Fellini en *De grap* van Kundera zijn schitterende voorbeelden), de vrijplaatsen geweest voor vreedzaam vechten. Ongetwijfeld zijn ze minder groot en groots dan de speelvelden die al in ons boek beschreven zijn, maar ze lijken mij daarom niet minder van belang.

Literatuur

Hans Achterhuis en Nico Koning, *De kunst van het vreedzaam vechten*, Rotterdam, Lemniscaat 2014

Peter Ackroyd, *The Life of Thomas More*, London, Chatto & Windus, 1998

Aristophanes, *Lysistrata/The Acharnians/The Clouds*, London, Penguin 1973

Erasmus, *De lof der zotheid*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1957

Niccolo Machiavelli, *De heerser*, Amsterdam, Athenaeum 1987

Niccolo Machiavelli, *Discorsi*, Amsterdam, Ambo, 1997

Niccolo Machiavelli, *Toneel en verhalend proza*, Leiden, Primavera Pers, 2010

Thomas Mann, *Jozef en zijn broers*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2014

Petronius, *The Satyricon*, London, Penguin, 1986.